

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ “ÖZ” MORFEMİNİN DİAXRONİK-DİALEKTOLOJİ SƏCİYYƏSİ

Azərbaycan ədəbi dilində “öz” lüğəvi vahid kimi təyinedici xarakterli qayıdış əvəzliyinin kök morfemidir. Leksik mənası cəhətdən həm şəxsi, həm də şəxsə məxsus əlamət, keyfiyyət və xüsusiyyəti ifadə edir: öz işim, öz işin, öz işi, öz işimiz, öz işiniz, öz işləri. “Öz” dilimizdə morfem kimi qəbul olunsada, adlıq halda təzahür etmir.

Əlbəttə, yuxarıda “öz” qayıdış əvəzliyi barədə söylənən fikirlər yalnız ədəbi dilə aid məsələdir. Əslində isə, Azərbaycan dilinin tarixində və müasir dialekt və şivələrdə vəziyyət fərqlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, şivələrdə “öz” əvəzliyinin müxtəlif fonetik və leksik variantları mövcuddur: üz (Quba, Dərbənd), özgəndə (Şəki), özkəndinə (Qazax) və s.

Qədim türk dillərinin nümunələri təsdiq edir ki, “öz” kök morfemi türk dillərində çoxmənalılıq və omonimlik xüsusiyyətinə malik olmuşdur. Qədim türk lüğətində “öz” morfeminin bir neçə lüğəvi mənası verilmişdir: 1) həyat, 2) yaş, 3) özək, 4) yağ, piy, 5) dağ keçidi 6) kar 7) vaxt və s.

Bundan əlavə, “öz” morfeminin “üz” variantı da lüğətdə paralel şəkildə verilərək eyni mənanı bildirir: öz/üz 1) mahiyyət, 2) öz, 3) qat, məxsusi və s.

Göründüyü kimi, şivələrdəki öz/üz paralelliyi ilk baxışda diqqəti cəlb edir. Əslində, ən çox diqqətçəkən məqam da bu olmalıdır. Şüncü “üz” şəxsin, fərdin “özü” deməkdir. Təsədüfi deyildir ki, kimlik vəsiqəsində, şəxsiyyət vəsiqəsi dediyimiz sənəddə üzün fotosəklə əsas sayılır. Görünür ki, son zamanlar Azərbaycan ədəbi dinin işgüzar üslubunda bu halı nəzərə alaraq, SİMA adı altında vətəndaşa aid bütün şəxsi məlumatları əhatə edən elektron sənəd kimi “ÖZ”ünə toplanır. Buradan da əsaslanıb demək olar ki, dildə “üz və öz” bir zaman eyni mənə bildirdiyi kimi, mahiyyətcə də eynidir.

Açar sözlər: öz, kök-morfem, diaxronik-dialektoloji səciyyə, Azərbaycan dili, türk dilləri, lüğəvi mənə, paralellik

Giriş

“Öz” morfemi bütün şəxs əvəzliliklərini üslubi cəhətdən əvəz edir: mən=özüm, sən=özün, o=özü, biz=özümüz, siz=özünüz, onlar=özləri. Azərbaycan dilinin morfoloqiyasında “öz” şəxs əvəzliyinin bir növü, qayıdış əvəzliyi, qayıdış-şəxs əvəzliyi (12, s.141), qayıdış şəxs əvəzliyi (7, s. 117) və s. adlar altında təqdim olunur. Bundan əlavə, “öz” sözünün mənsubiyyət şəkilçisi olmadan işləndikdə təyini əvəzlik kimi qəbul olunması barədə fikir də məlumdur (7, s. 129-130).

Türkologiyada “öz” sözünün etimologiyasına morfonoloji aspektdən yanaşan F.Cəlilov yazır: “Türk dillərində qayıdış şəxs əvəzliyi kimi çıxış edən kəndi (kəndü, qəndi, kenti, kensi) və arxetipinin “bod” şəklində bərpa etdiyimiz boy (boz, pozu, poyu, bot) “bədən” anlamlı sözlərdən törədiyi kimi, öz (ez, iz, üz, o:z) qayıdış əvəzliyi də “bədən” anlamı daşıyan sonrakı morfoloji transformasiyasıdır. Hazırda bu əvəzliliklərdən yalnız sonuncusu (öz) Azərbaycan dilində işlənir” (3, s.160).

Qeyd etmək lazımdır ki, türk tayfa dillərinin əlaməti kimi paralelliklərdə tək-cə fonematik əhəmiyyət daşımayan səs əvəzlənməsindən (ö→ü) söhbət getmir.

Maraqlıdır ki, ö→ü paralelliyi müşahidə olunmayan bəzi şivələrdə də bu faktın şahidi oluruq: “Üzəx’ (Oğuz) – alma, armud cecəsi, yəni meyvənin özəyi, köşəyi və s. mənasında çıxış edir: - Alman yi:f üzəyini ə:ğ altına tullama”. Yaxud Ağdaş keçid şivəsində “üzəmməx’” – oğurlamaq, mənimsəmək, özünə gətirmək mənası bildirir: - Taxıl üzənib üş gündü. Bundan başqa, Cəbrayıl və Zəngilan şivələrindən qeydə alınmış “üzüx’mək” feilinin bir mənası da “görünmək” deməkdir: - Qorxusundan pişix’, tay bura üzüx’mür (Cəbrayıl) (1, s. 527).

Qeyd etmək vacibdir ki, müvafiq əlamətlərə Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində ü→ö variantı kimi rast gəlinir: - özgə vırmax – çayda üzmək mənasını bildirir: = Uşaq çayda özgə vıradı (1,s.390). Əksinə, ö→ü variantı isə Salyan dialektində “çayın daşması” mənasını bildirən “üzməg” feilinin kök morfemində müşahidə olunur. Güman etmək mümkündür ki, dilimizin tayfa əlaməti kimi görünən faktda öz=üz və ya əksinə üz=öz olmuşdur: - Araz üzüb, buranı su basıb (1, s.528).

Təsədüfi ola bilməz ki, canlı danışıqda “daşmaq” mənasında həm də “özündən çıxmaq” kimi frazeoloji vahidlə sinonim hesab olunur: - Kür, demə, özünənən çıxıb, aləmi basıb (danışıqdan) (Neftçala).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində “öz” morfemi əsasında yaranmış leksik vahidlər çoxdur. Deməli, “öz” morfeminin söz yaradıcılığı prosesində xüsusi rolu vardır. Bu hal son zamanlar dilimizdə bəzi alınmalara qarşı uğurla tətbiq olunur. Lakin qeyd etməyə ki, belə sözlər dilimizə əsasən türk dili vasitəsilə daxil olur. - *Özəl (pullu, ödənişli, xüsusi sahibkarlıq fəaliyyəti), özət (xülasə), özləmək (darıxmaq)* və s.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan dilinin müxtəlif şivələrində “öz” morfemi əsasında yaranmış “özəlləməx” (Cənbərək) – təəssüflənmək; *özəlləməx* (Cəbrayıl) – *deyinmək* və s. kimi omonimiyə də rast gəlirik (1, s.390). Burada bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, bu feillərdə *öz* kök morfemi *əl* şəkilçi morfemi kimi “özəl” *daxili, qayıdış, subyektiv, öz-özünə* və s. anlamlı mənə bildirir.

Azərbaycan ədəbi dilində “öz” morfeminin əsas mənası *şəxs, fərd, subyektivə s.* semantikasını “özgə” leksemində qalmışdır. *Özgə* - “öz”dən kənar, başqası mənasını bildirir: - *Özgə atına minən tez düşər*.

“Öz” kök morfemi qədim türkcədə də söz-yaratma prosesində aktiv olmuş, hətta bəzi frazeoloji birləşmələrin yaranmasında istifadə olunmuşdur: *öz kentü – özü; öz ket (mek) – hissini itirmək, öz özüt – qəlb, könül; öz qonuş – ruh, öz qonuş yorığı – ruhun qayıdışı, dönüşü, özünə oyrap kəlmək – özünə gəlmək* və s. (4, s. 395).

Mahmud Kaşğarının “Divanü-Lüğət-it-Türk” kitabında “öz” morfemi müasir “öz” qayıdış əvəzliyindən başqa, həm də “nəfs” və “can” mənasında da qeydə alınmışdır: - *Bardı közüm yarunu, Aldı özüm konuğu (Getdi gözümün nuru, aldı canımın ruhu), özüm ağrıdı* (9, s.119-120).

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, “öz” tarixən omonimlik xüsusiyyəti daşmışdır. Belə ki, “Divan”da “öz” kök morfemi müasir ədəbi dildəki “özək” mənasında “ağac özəyi” anlamında “yığıdac özi” xurma ağacının başında “xurma göbəyi” *deyilən və dadlı südə bənəyə püsə* (maddə) mənasını bildirmişdir (9, s. 119).

“Özək” müasir Azərbaycan ədəbi dilində “əsas”, “təməl” məzmununu bildirsə də, dialektlərdə daha qədim mənə mühafizə olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, bəzi bitkilərin özəyi onların yenidən artıb inkişaf etməsinə imkan verən hissəsidir. Keşniş, şüyüd, vəzəri, ispanaq, göy soğan və s. yeməli otların özəyi bu mənəni ifadə edərək şivələrdə *özəy/özzəy* kimi işlənir: - *Kişnişin özzəyi – (zoğu) çox ləzətdidi (danışıqdan)* (Neftçala).

Azərbaycan dilində *öz* morfemi əsasında yaranmış və “guya” modal sözü əvəzində işlənən “özgəndə” də maraqlıdır: - *Özgəndə biz büüyün kəndə getməliyidig* (İsmayılı) (1, s. 390).

Eyni mənada Cəbrayıl və Neftçala rayon şivələrində “özyannan” şəklində istifadə olunan və “guya” mənasını bildiren dialektizm də vardır: - *Özyannan bu gün kəndə gedəcəydiy (danışıqdan)* (Neftçala); - *Özyannan kişi xeylağıdı, gör nə deyir* (Cəbrayıl) (1, s.390).

Qədim türk lüğətində “özək” sözünün bir mənası da “şah damar” “boyun arteriyası” mənasını bildirir (4, s. 395).

M.Kaşğarının “Divan”ında tərtibçi R.Əskər bu sözün “onurğa iliği” kimi tərcümə olunmasını doğru hesab edir (11, s. 139). Lüğətdə “özək” leksemindən düzəlmiş “özəkləmək” feilinin “şah damarını kəsmək” “şah damarına vurmaq” mənası da verilir: - *Ol koyuğ özəklədi (O, qoyunun şah damarını kəsdi)* (9, s. 324-325).

Qeyd etmək lazımdır ki, Salyan və Neftçala rayon şivələrində “özəkləmək/özəklənmək” və “özək/özzək bağlamaq” feilləri bəzi yeməli otların münbit torpaqda yaxşı inkişaf etməsi və zoğ bağlaması mənasını bildirir: - *Kişniş-vəzərinin torpağı yaxşı olanda özəylənir/özəy bağlıyır* (danışıqdan) (Neftçala).

Qədim türkcədə “öz” morfeminin mənələrindən biri də *yağlılıq* semantikasını daşıyan “özlüg” leksemidir. Belə ki, qədim türk sözlüyündə “özlüg mün” “özlüg aş” kimi qeydə alınmışdır (4, s. 395).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində “özlü maddə, özlülük” şəklində işlənən bu termin səciyyəli sözün semantikasında dəyişmə baş vermiş və daha çox “qatılıq” məzmununu qazanmışdır. Tasadüfi deyildir ki, İsmayılı rayon şivələrində “özməncdi” dialektizmi “nişastalı” mənasını daşıyır: - *Əcəb özməncdi undu* (1, s.390).

Güman edirik ki, Qax rayon şivəsindən əldə edilmiş “özməc” sözü ipək sap əmələ gəlməsinə səbəb olan ipəkqurdunun öz ifraz etdiyi maddəsinin adından yaranmışdır (1, s.390).

“Öz” kök morfemi qədim türkcədə ərəb mənşəli “bəxt, tale” sözlərini əvəz edən “özlək” leksemi kimi də işlənmişdir: - *Ne teg qıldı özlək atandin kedin (Atanın ölümündən sonra tale sənə nə etdi?- Q.Q.)* (4, s.395).

Qədim türkcədə “dirilik, yaşam, mövcudluq” semantikasında da “öz” morfemi əsasında yaranmış “özlük” leksemi mövcud olmuşdur: - *Gilinci qarı oğlan özlüg üqüş: - Səviz tümən özlüg ülrür* (4, s. 395).

“Özlük” M.Kaşğarının “Divan”ında həm də “xüsusi özəl at” mənasında verilmişdir (10,s. 377).

Düşünürük ki, bu gün ədəbi dildə işlənən və dilimizə türk dilindən keçmiş “özəl” sözünü tam mənası ilə əvəz edən “özlük” leksemi daha uğurlu variantdır. Eləcə də dilimizə “şəxsiyyət vəsiqəsi” - sənəd mənasında türkcədən keçmə “kimlik” sözünün qarşılığı kimi “özlük” də tətbiq oluna bilər. Qədim türkcədə “öz” morfemli “özük süv” birləşməsində kök morfemin həm “təbii”, “öz-özünü qidalandıran təbii su, mənbəyə sahib olan su, həm də “hovuz” mənası olmuşdur; M.Kaşğari qeyd edir ki, çayın qoluna da “özük siv” deyilir (9, s. 139).

Ehtimal etmək olar ki, “Hovuz” sözünün ikinci hecasında “öz” morfeminin fonetik variantı qorunub qalmışdır: (h)ov(ab)→uz(öz). Çox maraqlı haldır ki, rus dilində “ozero” sözündəki “oz” – qədim türkcədə olan “öz” faktı kimi qəbul olunmalıdır.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, “öz” morfeminin qədim mənələrindən biri də “xüsusi, məxsusi” mənasını bildirirməsidir. Məsələn, M.Kaşğarının lüğətində “özük” lüğəvi vahid kimi verilərək “altun özük”, “ərtini özük” kimi sabit birləşmələr şəklində müvafiq olaraq “qızıl kimi təmiz ruhlu qadın” və “bədəni inci kimi təmiz olan qadın” mənələrində təqdim olunur (11, s. 420).

Amma bununla bərabər, qədim türklər bəzi titullarda da “öz” morfemindən fərqləndirici və fərdiləşdirici semantik əlamət kimi istifadə etmişlər. Məsələn, *özapa tutuq; öz bilgə* və s. Əslində müasir Türkiyə türkcəsində hal-hazırda da “öz” morfemli antroponimlər dilin tarixi əlamətlərini yaşadır və sübut edir: *Özərən, Sinan Özən, Öztürk* və s.

Maraqlı haldır ki, Türk dillərinin bəzi coğrafi adlarında “öz” morfemi “dərə, çay, qol” və ya “vadi”, “çay yatağı” mənasında da işlənmiş və bu günə qədər qorunub saxlanmışdır. Məsələn, özbək dilində bu söz “uzan” şəklində “çay yatağı”, “kanal” mənasında işlənmiş arxaizm kimi anlaşılır (15, s.628).

Qədim türk sözlüyündə də Fərqanə vadisində yerləşən Özqənd/ Özkənd toponiminin adı çəkilir (4, s. 395). Bundan əlavə, Qızıl özən çayı (İran ərəzində) Qazaxıstanda Böyük Üzən və Kiçik Üzən çayları mövcuddur.

Düşündürücü faktır ki, “öz” morfemi türk xalqlarından biri kimi “özbək” etnoniminin tərkibində qalaraq qədim semantik çalarlarından birini mühafizə etmişdir. “Öz” morfemi , çox qədim söz-morfem olmaqla, yanaşı gəldiyi “bək/bəy” morfeminə uyğun olaraq “insan, adam, can, fərd, kişi və s.” anlamını ifadə edir.

Heç də təsadüfi ola bilməz ki, Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində etnoqrafik termin kimi işlənən “özünəbəy” (bəy, evlənən oğlan) (Cəbrayıl), “özünəbəylər” (Tovuz) (bəyin dostları), “özünəcənbəy” (Ağcabədi, Bərdə, Yevlax) – evlənən oğlan, bəy oğlan (1,s. 390) və s. sözlərdə “öz” və “bəy” morfemlərinin semantik məna yükü bərabər tutulur. “Öz” – xüsusiləşmiş insan; “bəy” – xüsusi statuslu insan: - *Özünəbəy kin ortaya çıxdı oynamağa, şavaş töküləjəx' hər yerdən (Gədəbəy); - Toyda özünənən bəy oynadı, ucuzlux olar (Ağcabədi, Bərdə, Yevlax)* (1,s. 390).

“Öz/Üz” morfeminin eyni sözyaratma imkanı özbək dilində də müşahidə olunur: *üzaro* (qarşılıqlı, öz aralarında; *üzbaşınça* (müstəqil), *üzaşımçalik* (müstəqillik); *üzqa* (özgə); *üzqalik* (özgəlik, fərqlilik, dəyişiklik); *üzqerilmok* (dəyişikliyə məruz qalmaq); *üzqariş* (çevriliş; inqilab); *üzqarmas* (dəyişməz, sabit), *üzqarmok* (dəyişmək) və s. (15, s.625-626).

Çox maraqlı haldır ki, özbək dilində bəzi qayıdış feilləri üz/göz kök morfemi əsasında formalaşır: *üzqarmok – dəyişmək, başqa şəklə düşmək; öz-özünə bişmək; üz mok – qabağa getmək, ötmək, distillə etmək; üzüşmok – yarışmaq; hansısa təyin etmədə çətinlik çəkmək; üzmok – yarışmaq; müəyyən etməkdə çətinlik çəkmək* və s. (15, s. 626).

Azərbaycan ədəbi dilində “ü” səsi ilə başlanan elə sözlər aşkara çıxır ki, onların kök əsası, əslində, “öz” morfeminə bağlıdır; *üzgün - daxili sarsıntı keçirmiş; üz-göz olmaq – yadlaşmaq; üzlaşmək – iki “öz”ün qarşılaşması; üzüntü – sarsıntı; üzücü - sarsıdıcı, üzüşmək – hesablaşmaq* və s. (6, s.183).

Eyni hal Azərbaycan dilinin bəzi frazeoloji vahidlərində də müşahidə olunur. Burada “üz” morfeminin semantik tutumu bəzən “öz”lə bərabərdir. Məsələn: *üzüağ, üzüboz, üzüqara, üzüqırmızı, üzüdünlük, üzüyola, üzüyumşaq, üzübərk* və s. idiomların birinci hərfi bədənin bir hissəsi olan “üz”lə deyil, bütövlüklə “öz”, yəni tam vücudu səciyyələndirən “öz”lə bağlıdır. Türkiyə türkcəsindəki *özdekçilik (materializm), özel (şəxsi, xüsusi), özellik (xüsusiyyət, özünəməxsusluq), özerlik, özerklik (muxtariyyət)* və s. sözlərin kök morfemi insanı səciyyələndirən “öz” anlamına bağlıdır. Eyni zamanda, *özen* “səy, cəhd, çalışqanlıq, səliqə, diqqət” mənalarında fərdi insani keyfiyyət deməkdir. Həmin morfemin əsasında düzələn “özet” “öz” morfeminin daxili məzmununu əhatə edərək, *xülasə, məzmun, nəticə* və s. bildirir (14, s. 91-92).

Bəzi lüğəvi vahidlərə istinadən demək olar ki, Türkiyə türkcəsində də *öz→üz-üs* keçidləri mövcud olmuş və *öz* izini bəzi sözlərdə qoya bilmişdir. Məsələn: *üşərbi - baza; üsünmek – bazaları yerləşdirmək, üstegmen – baş leytenant* və s. (14, s.120).

B.Əhmədov tərtib etdiyi “Qısa etimoloji lüğət”ində yazır: “*Öz*” *uyğur dilində “özmək” feili”bit sobstvennum;obosoblyat, razdelyat”mənalarında indi də işlədilir. “Özmək, özgə və öz (əvəzlik) “öz olmaq” “təcrid etmək, bölmək” mənalarında da indi də işlədilir. Özmək, özgə və öz (əvəzlik) eyni kökə malik deyil, “öz” əvəzliyi tarixən “mən” anlamında işlədilmiş “az” sözünün dəyişmiş formasıdır* (5, s.118).

Əvvəldə “öz” morfeminin qədim türkcədə bir titul mənası bildirməsindən bəhs etmişdik. Müasir Türkiyə türkcəsində hal-hazırda işlənən “uz” morfemi həmin kök morfemin allofonlarından biri olmaqla “uzman” – *mütəxəssis* sözündə *öz* möhürünü vurmuşdur. “Uz” morfeminin “üs” allofonu da *üstegmen* (baş leytenant) hərbi titulu kimi işlənir: - *Tegmen leytenant, üstegmen - baş leytenant* mənasını verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilindəki “özbaşına” sözündə də *öz* və *baş* sözlərinin mənacə eyni olaraq insanı ifadə etməsi aydın görünür. Azərbaycan dilində isə bu morfemin “üstün” sözündə qalması mənada da hiss olunur. Bu morfem “alt” mənasının antonimi olmayan *üst - əsas, üstün* anlamı da bildirir. Düşündürücüdür ki, Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində və canlı danışq dilində bu mənada işlənən “as” morfemi müşahidə olunur: *as usta; as adam* və s. Əslində isə “as” morfemi də bəhs olunan “öz” morfeminin “az/öz/üz” variantlarının biri olub, “usta” leksemının kökünü bildirir. Görünür ki, əvvəldə bəhs etdiyimiz *öz/üz - üz (bək)* və eləcə də “fərd, şəxs, insan və s.” mənalar verən “az” kök morfemləri türk dilli tayfaların fərqlilik, fərqləndiricilik və s. səciyyəvi cəhətini bildirən bu morfemlə ifadə edilmiş, daha sonra semantik dəyişmə nəticəsində insanın seçilən üstünlük və bacarıqlarını bildirməyə xidmət etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, M.Kaşğarının “Divan”ında “uz kişi” “əli qızıl olan, bacarıqlı adam” kimi izah olunur (11, s. 119). Hətta canlı danışqdan “as↔az” kimi görünən “azman sənətkar” və “uzman həkim” birləşməsində qədim mənə hifz olunmuşdur.

Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində “az” morfeminin əsasında düzəlmiş “öz” və ya qayıdış semantik anlamına uyğun gələn onlarla leksik vahid işlənir: 1. *azaylanmaq (Cəbrayıl, Zəngilan) – öz-özünə gileylənmək, deyinmək, şikayətlənmək; 2. azaylanmaq (Meğri) – tənbelləşmək, tənbellik etmək; 3. azaylanmaq (Çəmbərək) – yuxuda sayıqlamaq; azıtmaq (Şəmki) – azdırmaq; 1. azışmaq (Qax, Şəki) – itmək, yayınmaq; 2. azışmaq (Qazax) – xəstəliyin kəskinləşməsi, şiddətlənməsi; azix'ləməx' (Meğri) – xəmirin acıyıb ötməsi; 1. azışmaq (Şəki) – azmaq; 2. azışmaq (Şəki) - huşunu itirmək; azqırıntı düşməx' (Ağdam) – azmaq* (1, s. 32).

Çox maraqlı haldır ki, şivələrdə “ay” morfeminin “ay” variantında da eyni semantik mənə ifadə edən nümunələrinə də rast gəlirik. Bu faktı z-y səsinin tarixən fonematik əhəmiyyət daşıması ilə izah etmək olar: *ayazmaq (Ağdam, Borçalı, Qazax, Mingəçevir, Şuşa) – xəstəlikdən ayılmaq; ayışmaq (Qazax) – xəstəliyin artması, şiddətlənməsi, 1. aynamaq (Oğuz) – artmaq, çoxalmaq, 2. aynamaq (Xaçmaz, Şəki) bitkilərin inkişaf etməsi; 3. aynamaq (Qazax) – sağalmağa başlamaq; yaxşılaşmaq* (1, s. 31).

Şivələrdəki *ayax/adax*, (*ilk addım, yerləş*) və *azmaq* (*g*) *əzmək* – *y* (*azmaq*) – *yayınmaq* semantik yaxınlığı onu əsaslandırmağa imkan verir ki, *z-y-d* keçidləri və paralelləri, sadəcə, tayfa dil fərqlərini ifadə etmişdir. Hətta qərb qrupu şivələrində təsadüf olunan və “öz” morfeminin ən qədim mənələrindən birini qoruyub yaşadan “öy” sözü (“ay” kimi də qeydə alınıb) “məğz, iç” məcazi mənada “can” mənəsində işlənir: - *Sözümün öyü var* (5, s. 118).

Qədim türkcədə “öz” morfemi əsasında formalaşmış lüğəvi vahidlərdən biri də “özkəy” sözüdür. Müasir dilimizdə “məxsus, aid, doğma” mənələrində anlaşılan bu leksemin ikinci hecasının birinci morfemlə mütləq semantik bağlılığı olmalıdır. “*Kəy*” morfeminin müasir Azərbaycan dilindəki mənası, mübaliğə və təkid ədati mənasına “*key, kəd*” şəklində uyğun gəlir” (11, s. 271). Hər halda, lüğətdə verilmiş nümunələrdən irəli gələn məzmun da bu fikrimizi əsaslandırmağa imkan verir: - *Tapağsaq bir özkəy bağırısaq qulli* (*Allaha sadıq bəndə, Allaha şükür edən qulu tapsaq*) (4, s. 395).

Çünki burada “öz” morfeminin “sadiq” semantikasının antonimi olan (dəyişkən, tərəddüd edən) mənəli “özgən” leksemi də vardır. Deməli, qədim türkcənin tarixində “özgən” və “özkəy” antonim sözlər kimi işlənmişdir. Bu eyni kök morfem əsasında fərqlilik yaradan yalnız “gən-key” əks mənəli leksik şəkilçi morfemlərdir. *gən* - *az*, *key* – *çox* mənəli morfem kimi qəbul olunmuşdur. Öz morfeminin qədim mənələrindən biri olan “doğma” anlayışı qədim türkcədəki “öz kişi” – doğma adam, qohum mənəsində işlənmişdir: - *Bu bizim öz kişi+bu bizim qohumdur, yaxın adamdır* (9, s.119).

“Öz” morfeminin diaxronik məqamlarından biri də onun qayıdış əvəzliyi kimi işlənən sinonimləri ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinə dair qədim və orta əsr yazılı mənbələrində “öz” qayıdış əvəzliyinin “kəndi” sinonimi işlənmişdir: - *Bu üç nəsnəyi qıl kəndinə adət; - Kəndinin nitqində zatidir bunlar* (İ.Nəsimi).

Azərbaycan dilinin Şəki dialektində “kəndi” sözü birləşmə şəklində də işlənir: “*kəndi başına, kəndi vəziqəm, kəndi vəziqəsi*: - *Malları kəndi başına buraxanda, həlvət ki, itər; Bu mənim kəndi vəziqəmdi*” (8, s. 157).

Hətta Nəsiminin şeirlərində “kəndözü” mürəkkəb qayıdış əvəzliyi də qeydə alınmışdır: - *Sən şumayi-laməkansan, kəndözündən bixəbər* (İ.Nəsimi).

Qərb qrupu şivələrində isə “öz” qayıdış əvəzliyi “kəndi” əvəzliyindən əvvəl işlənir: *öz-gəndinə, öz-gəndilərinə, öz-gəndimə* (2, s. 96-97). Bu şivələrdə qayıdış əvəzliyinin bəhs etdiyimiz forması şəxs əvəzlilikləri ilə bərabər işlənir: “*Mən öz-gəndimə, sən öz-gəndinə, o öz-gəndinə, biz öz-gəndimizə, siz öz-gəndinizə, olar öz-gəndilərinə*” (2, s. 97). M.İslamov Saatlı rayon şivələrində isə “kəndi” sözünün hər üç şəxsin (tək və cəmdə) mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək, mənsubiyyətə görə dəyişdiyini qeydə almışdır: - *Sənin tapşırıqıy ancaq kəndim eliyəcəm; - Kəndü:n kefi necədi?* (8, s. 158). Bundan əlavə, Azərbaycan dilinin Karvansaray şivələrində də “kəndi” sözünün işlənməsinə təsadüf edilmişdir: - *O kəndi işini düzəldə, biz də hazırığ görəx' irazılaşannan sonra* (8, s. 158).

“Kəndi” oğuz qrupu türk dillərindən yalnız Azərbaycan ədəbi dilində işlənir (13, s.48).

Beləliklə, Azərbaycan dilində “öz” morfeminin diaxronik-dialektoloji səciyyəsinin araşdırılmasında bəzi məsələlərə aydınlıq gətirilmiş və aşağıdakı elmi qənaətlər əldə olunmuşdur:

- “Öz” morfeminin Azərbaycan ədəbi dilində, tarixi qrammatikada və dialektlərdəki yerinə və mövqeyinə müəyyən aydınlıq gətirilir.
- “Öz” sözünün dildə morfem və ya lüğəvi vahid anlamı bildirməsi əsaslandırılır.
- Qədim türk lüğətinə əsasən “öz” morfeminin omonim xüsusiyyəti aşkar olunur.
- Morfemin türk dillərində “öz/üz variantlarının olması aşkar olunur
- “Öz” morfeminə morfonoloji üsulla yanaşma nəticəsində sözün “üz”(sima) ilə bağlılığı aşkar olunur.
- Azərbaycan dialekt və şivələrində də “ö/ü” səs keçidinin müşahidə olunması ortaya çıxır.
- “Öz” morfeminin söz yaradıcılığı prosesində, xüsusilə, Türkiyə türkcəsində fəallığı və məhsuldarlığı müəyyən olunur.
- Türkiyə türkcəsindən müxtəlif türk dillərinə, xüsusilə, Azərbaycan dilinə keçən “öz” morfemli sözlərin dilin lüğət fondunun zənginləşməsindəki rolu müşahidə olunur.

- Araşdırma nəticəsində Azərbaycan dilinin müxtəlif şivələrində “öz” mənəli, lakin “oz/az/əz” variantı əsasında yaranmış bəzi leksik vahidlər də aşkara çıxmışdır: *ozalammaq – heyifsilənmək, təəssüflənmək (Mingəçevir), ozara düşmək – sabit qalmamaq, dəyişmək(Şamaxı); azaylanmaq – öz-özünə deyilmək (Cəbrayıl, Zəngilan), azışmaq – huşunu itirmək(Şəki); əzinmək – naz etmək (Ağdaş)* və s.
- Eləcə də, Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında “öz” morfeminin semantikasında olub, digər variantlarda aşkara çıxan z/s/ş; z/g/y keçidləri həm bu sözün çox qədim, ilk sözlərdən biri olmasının və sözün tayfa izoqloslarının zənginliyinin göstəricisidir.
- Morfemi təşkil edən hər iki səsin tarixən və müasir çoxvariantlılığı bu səslərin fonosemantik mahiyyətinin eyniliyini və dəyişməzliyini aşkar edir.
- Azərbaycan dilinin dialekt materialı göstərir ki, “öz” morfemi və onun müxtəlif variantları bəzi qayıdış növ feillərin yaranmasında baza olmuşdur: *öyünmək, əzilib-büzülmək, əylənmək, ərigini əzmək(naz eləmək), ərinmək(tənbəllik etmək)* və s.
- “Öz” morfeminin Azərbaycan dilinin müxtəlif dialektlərindəki fonetik və leksik variantları xalqın və dilin formalaşmasında iştirak etmiş türkdilli tayfa və birliklərinin real dil faktlarıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2007
2. Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələri. Azərb. SSR EA nəşr. Bakı, 1967.
3. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. “Maarif”, Bakı, 1988
4. Drevnetyurkskiy slovar. “Nauka”, Leningrad, 1969
5. Əhmədov B. Qısa etimoloji lüğət. “Təfəkkür”, Bakı, 2001.
6. Əsədov Ə. Azərbaycan dilinin morfem lüğəti. “Elm”, Bakı, 1996.
7. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. “Maarif”, Bakı, 1983.
8. İslamov M. Türk dillərində əvəzliliklər. “Elm”, Bakı, 1986.
9. Kaşğari M. Divanü Luğat-it-Türk. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. Dörd cildə. I c., “Ozan”, Bakı, 2006.
10. Kaşğari M. Divanü Luğat-it-Türk. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. Dörd cildə. III c., “Ozan”, Bakı, 2006.
11. Kaşğari M. Divanü Luğat-it-Türk. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. Dörd cildə. IV c., “Ozan”, Bakı, 2006.
12. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. “Elm və təhsil”, Bakı, 2010.
13. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Morfologiya. “Elm”, Bakı, 1986.
14. Türkcə-Azərbaycanca lüğət. “Ergün”, Bakı, 1992.
15. Uzbeksko-russkiy slovar. İzd.vo. Uz.FAN, Toşkent, 1940.

***AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
aparıcı elmi işçi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: qudsiyye@bk.ru**

QUDSİYYA GAMBAROVA

THE DIACHRONIC AND DIALECTOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE MORPHEME “ÖZ” IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

In the Azerbaijani literary language, “öz” is the root morpheme of the reflexive pronoun with a determinative character. From a lexical point of view, it expresses both a personal sense and qualities or attributes belonging to a person: *öz işim* (my own work), *öz işin* (your own work), *öz işi* (his/her own work), *öz işimiz* (our own work), *öz işiniz* (your own work - plural/formal), *öz işləri* (their own work). Although “öz” is accepted as a morpheme in our language, it does not appear in the nominative case.

Certainly, the views expressed above about the reflexive pronoun “öz” pertain only to the literary language. In reality, the situation is different in the history of the Azerbaijani language and in modern dialects and vernaculars. It should be noted that in dialects, there are various phonetic and lexical variants of the pronoun “öz”: *üz* (Quba, Derbend), *özgəndə* (Shaki), *özkəndinə* (Gazakh), etc.

The Diachronic and Dialectological Characteristics of the Root Morpheme “öz” in Ancient Turkic Languages

Evidence from ancient Turkic languages confirms that the root morpheme “öz” possessed features of polysemy and homonymy. In ancient Turkic dictionaries, the morpheme “öz” is attributed multiple lexical meanings, including:

1) life, 2) age, 3) core, 4) fat, grease, 5) mountain pass, 6) benefit, 7) time, etc.

In addition, the variant “üz” of the morpheme “öz” is also recorded in these dictionaries as a parallel form conveying the same meanings:

öz/üz – 1) essence, 2) self, 3) layer, 4) particular/private, etc.

As seen, the *öz/üz* parallelism in dialects is immediately striking, and this very aspect should attract the most attention. This is because “üz” (face) essentially refers to the “self” or “person”. It is not coincidental that in identity documents—what we call ID cards—the photograph of the face is considered the main identifying feature.

Interestingly, in recent times, this understanding has found reflection in the official style of modern Azerbaijani, where all personal information pertaining to an individual is consolidated under the electronic identity system named SIMA, essentially referring to the “self”. This development reinforces the view that “üz” and “öz” once not only shared the same meaning but were conceptually identical.

Keywords: *öz, root morpheme, diachronic-dialectological characteristics, Azerbaijani language, Turkic languages, lexical meaning, parallelism*

КЮДСИЯ ГАМБАРОВА

ДИАХРОННО-ДИАЛЕКТОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА МОРФЕМЫ «ÖZ» В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

В азербайджанском литературном языке морфема «öz» является корнем возвратного местоимения, обладающего определяющим характером. С лексической точки зрения она выражает как принадлежность к лицу, так и его индивидуальные признаки, качества и особенности: *öz işim*, *öz işin*, *öz işi*, *öz işimiz*, *öz işiniz*, *öz işləri*. Несмотря на то что «öz» считается морфемой в азербайджанском языке, в именительном падеже она не употребляется самостоятельно.

Следует отметить, что вышеуказанные сведения касаются исключительно литературного языка. Однако в историческом развитии азербайджанского языка, а также в современных диалектах и говорах положение иное. В частности, в различных диалектах местоимение «öz» имеет фонетические и лексические варианты, такие как üz (Куба, Дербент), özgəndə (Шеки), özkəndinə (Газах) и др.

Примеры древнетюркских языков подтверждают, что корневая морфема «öz» обладала в тюркских языках многозначностью и омонимичностью. В древнетюркском словаре морфеме «öz» приписываются следующие лексические значения:

- 1) жизнь, 2) возраст, 3) сердцевина, 4) жир, сало, 5) горный перевал,
- 6) кара (засада или препятствие), 7) время и др.

Кроме того, в словаре параллельно представлена и форма «üz» как вариант морфемы «öz», причём с аналогичными значениями:

- öz//üz — 1) сущность, 2) сам, 3) слой, 4) свойственный, особенный и др.

Как видно, параллелизм форм *öz//üz*, наблюдаемый в диалектах, сразу привлекает внимание. Фактически, это и есть наиболее примечательный момент. Ведь «üz» (лицо) в сущности означает самого человека, его индивидуальность. Неслучайно на удостоверении личности, называемом у нас *şəxsiyyət vəsiqəsi*, фотография лица считается основным идентификационным элементом. По-видимому, в последние годы, учитывая эту особенность, в официально-деловом стиле азербайджанского литературного языка под названием *SİMA* («Образ», «Лик») создаётся электронный документ, содержащий все персональные данные гражданина — его «ÖZ».

Исходя из этого, можно утверждать, что в языке слова «üz» и «öz» когда-то обозначали одно и то же и по сути являются тождественными.

Ключевые слова: *öz, корневая морфема, диахронно-диалектологическая характеристика, азербайджанский язык, тюркские языки, лексическое значение, параллелизм.*

AMEA-nın müzbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir.

İlk daxilolma tarixi: 11.04.2025

Son daxilolma tarixi: 08.05.2025